

tansku građu iz fonda Public Record Office.

Da je reč o tematici koja ima značajan čitalački krug kod nas, a još više u regionu, svedoče mnogobrojni naslovi koji govore o različitim aspektima upotrebe hidroaviona, razvoja, tipovima, ljudima koji su se sa njima borili ili sa njima postizali značajne ratne uspehe. Na ovom prostoru ima, kao i za mnogo drugih sličnih tema, dosta naslova koji govore o razvoju Pomorskog vazduhoplovstva posebno između dva rata, ali za domaću prošlost postoji manjak saznanja o ovoj temi. Ovaj prazan prostor popunjava nova monografija B. Dimitrijevića i vrednih istraživača Micevskog i Miladinovića. Njihova studija vraća ovu temu u krug srpske istoriografije, jer je u proteklim godinama kroz nekoliko sličnih monografija u Sloveniji i Hrvatskoj ta tema na neki način izašla iz oblasti interesovanja srpskih istoričara i zainteresovane publike.

Autori su izabrali hronološki način izlaganja prevashodno zato što je ovo, ipak, istoriografska knjiga. Ali, istoriografska knjiga koja govori o tehnološkom aspektu vojne istorije. Ne možemo da se otmemo utisku da i pored toga oni korespondiraju sa celinom pogleda na jugoslovensko društvo i državu.

U knjizi nema ponavljanja ili preuzimanja iz ranih radova, jer je nastala na potpuno novim istraživanjima, do sada još uvek dobrim delom neobrađene arhivske građe, literature i stručnih časopisa. Jedan od autora (B. Dimitrijević) dodirivao je u više studija i monografija problematiku vazduhoplovstva u Jugoslaviji; Micevski i Miladinović takođe istraživački, u meri u kojoj je to bilo neophodno i koliko su takve teme to dozvoljavale. Istaknimo na kraju da je ovaj autorski tim 2012. godine u izdanju Instituta za savremenu istoriju objavio

voluminoznu studiju *Kraljevsko vazduhoplovstvo 1918–1941*. koja je privukla znatnu pažnju stručne publike.

Momčilo Pavlović

Danilo Šarenac, TOP, VOJNIK I SEĆANJE. PRVI SVETSKI RAT I SRBIJA 1914–2009, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2014, 311 str.

Prateći dobro utabane staze svetske historiografije da se o ratovima ne piše samo kroz ratno-operacijske i političke tokove, Danilo Šarenac u knjizi *Top, vojnik i sećanje. Prvi svetski rat i Srbija 1914–2009*, sagledava Prvi svetski rat, i učešće Srbije u njemu, kroz tri teme imenovane u naslovu, tačnije: srpsku artiljeriju, regrute iz 1915. godine i manifestacije sećanja na sam rat, ali i temu veterana koju je povezo sa temom sećanja. Hronološke odrednice knjige su postavljene na početnu godinu Prvog svetskog rata i 2009, kao savremenu godinu do koje su praćeni fenomeni sećanja na ovaj rat (autor je dao obrazloženje da se do te godine mogu uočiti svi važniji procesi u formiranju sećanja, ali i procesu zaboravljanja, pri čemu je dovoljno udaljena od 2014. godine i očekivanih proslava stogodišnjica). U knjizi se može pročitati i o dešavanjima koja su prethodila Prvom svetskom ratu, a usko su povezana sa istorijskim temama i tokovima koje autor predstavlja.

Prvi deo knjige, naslovljen *Top*, donosi priču o pojavi moderne artiljerije u svetu i njenom upotrebi u ratu, nastanku srpske artiljerije, njenom razvoju, modernizaciji pred Balkanske ratove i upotrebi samih topova tokom Prvog svetskog rata. Ovaj deo hronološki polazi od Prvog srpskog ustanka, ukratko se osvrćući na ustaničke topove, da bi kao pra-

vu uvertiru priči o artiljeriji tokom Prvog svetskog rata predstavio problematiku modernizacije srpske artiljerije na samom početku 20. veka. Taj proces nije bio samo tehnički – izabrati najbolje topove i kupiti ih, nego i politički, a zbog mnogih spoljno i unutar-političkih pregovora, sukoba i obrta ostao je upamćen kao „Topovsko pitanje“. Šarenac nas upozna sa tom problematikom objašnjavajući uzroke borbi evropskih fabrika za proizvodnju topova (pre svih onih iz Francuske, Nemačke i Austro-Ugarske), ne bi li Srbija od njih kupila naoružanje. Srpska vlada je prilikom odlučivanja morala da razmišlja i o političkim odnosima sa tim zemljama. Kupovina topova je bila povezana i sa mogućnošću podizanja kredita, pa je i to uslovljavalo odluke srpske vlade. Pored spoljopolitičkih, mnogo veći su bili unutar-politički koji su se ogledali kroz protivljenja načinima kupovine i izboru ponuđača, promene vlada i menjanja mišljenja više aktera celog procesa. Topovi su najzad kupljeni od francuskog koncerna Šnajder.

Autor je prikazao i kako se top koristio u borbi, ali i koju municiju i druga tehnička pomagala je koristila artiljerija. Da bi objasnio šta je top značio srpskoj vojsci, konkretna dejstva artiljerije je predstavio kroz dešavanja tokom oba balkanska i Prvog svetskog rata. Prikazano je učesće srpske artiljerije u borbama protiv austrougarske pešadije i artiljerije, pokušaji potapanja monitora na Dunavu i Savi, kao i pokušaji rušenja aviona, pri čemu je obaranje neprijateljskog aviona iznad Kragujevca 1915. godine malo detaljnije razmotreno. Pored toga, možemo pročitati i o problemu nedostatka municije, ubojnom dejstvu artiljerije, bombardovanju gradova, zapleni topova, ali i njihovom gubitku

(posebno u najkritičnijem momentu, prilikom povlačenja kroz Albaniju, kada srpska vojska sama uništava veći deo svog artiljerijskog naoružanja).

Pišući o srpskoj artiljeriji i regrutima tokom Prvog svetskog rata, kao i njegovim komemoracijama, autor je ukratko prikazao slična dešavanja u nekim evropskim zemljama. Posebno u delu teksta o artiljeriji, čitamo dobro izabrane citate svedoka i savremenika, koji utemeljuju ili pojašnjavaju autorove teze.

Drugi deo knjige, naslovljen *Vojnik*, govori, u stvari, o jednom delu srpske vojske – regrutima iz 1915. godine i njihovom stradanju.

Na početku ovog dela autor objašnjava ustrojstvo srpske vojske i principe regrutacije, da bi zatim razjasnio i razloge regrutacije mladića od 17 do 19 godina u jesen 1915. godine. Ovi mladići, međutim, nisu uspeli da prođu obuku pošto je nastupilo povlačenje cele srpske vojske iz Srbije. Prilikom prelaska kroz Albaniju veći deo njih (više hiljada) izgubio je živote, uglavnom zbog neodgovornosti srpskih komandnih vlasti, a i zbog odbijanja Italijana da ih prevezu sa albanske obale. Veliki gubitak mladih života nije prošao nezapaženo i još tokom rata su pokrenute dve vojne istrage sa zadatkom da ispitaju odgovornost za nebrigu pri evakuaciji regruta.

Kako nijedna nije uspešno završila posao, veoma brzo po završetku rata je oformljen Anketni odbor Narodne skupštine sa istim zadatkom, ali i sa istim ishodom – istraga nije završena i niko nije odgovarao za načinjene propuste i greške. Prikazujući stradanje regruta i neuspešne istrage, Šarenac je skrenuo pažnju i na zaboravljanje ovog stradanja u Kraljevini Jugoslaviji.

Prvi i drugi deo knjige čine protivtežu jedan drugom. Autor je prikazao način na koji su se artiljerija i „srpski top“ ukorenili u narative Prvog svetskog rata, dok su sa druge strane regruti iz 1915. godine praktično zaboravljeni, iako ih je bilo gotovo trideset puta više nego čuvenih 1300 kaplara. Na ovakvo sagledavanje Prvog svetskog rata, nadovezalo se posmatranje kasnijih slika i komemoracija Prvog svetskog rata.

Treći deo knjige, naslovljen *Sećanje*, prati dve usko povezane teme. Prva su ratni veterani, a druga manifestacije sećanja na Prvi svetski rat, koje su vođene i od strane raznih udruženja bivših ratnika.

Posle povratka kući, bivši ratnici su osetili potrebu da se udruže i na taj način održavaju sećanje na svoje pale drugove, ali i da ostvare svoja prava. Autor prati nastanak, razvoj, rad i urušavanje ugleda jednog od mnogih ratničkih udruženja – *Udruženja rezervnih oficira i ratnika*. Osim angažovanja na zakonskom priznavanju ratničkih zasluga, pomoći porodicama stradalih ratnika, prikupljanju istorijske građe o ratu, Udruženje se posebno angažovalo i na uređivanju groblja i podizanju spomenika i spomen-kosturnica. Iz široke delatnosti na tom polju, prikazane su aktivnosti na uređenju srpskog vojničkog groblja u Tijeju u Francuskoj, podizanju spomenika trećepozivcima u Beogradu, spomenika braniocima Beograda na Novom groblju u Beogradu, Kosturnice u Jakšićevoj kuli Beogradske tvrđave i popravci i uređenju Crkve Ružice u Beogradu. Posebna pažnja je posvećena podizanju i simbolici Ratničkog doma u Beogradu. Komemoracije u Kraljevini Jugoslaviji su predstavljene i kroz obeležavanje godišnjica, putovanja na nekadašnja bojišta, ali i saradnju sa međunarodnom federacijom ratnika. Nije za-

obiđeno ni pominjanje raznih političkih rasprava u kojima su isticane ili preispitivane uloge pojedinaca, ali i naročito, u ratu.

Posle kratkog pominjanja tradicija Prvog svetskog rata tokom Drugog svetskog rata, autor je prikazao odnos vlasti socijalističke Jugoslavije prema njima. U tom delu možemo videti na koji način je sećanje na Prvi svetski rat bilo potisnuto, ali i da su postojali izuzeci na primer: izjednačavanje nosilaca Karađorđeve zvezde sa nosiocima Partizanske spomenice 1941. ili film *Marš na Drinu*. Protokom vremena, stege su popuštale i sećanje na Prvi svetski rat je bilo sve prisutnije u srpskom društvu. Pored navedenog filma, autor je, između ostalog, prikazao i romane Dobrice Ćosića *Vreme smrti*, zbirke *Golgota i vaskrs Srbije* i *Solunci govore: ovako je bilo*, pozorišnu predstavu *Solunci govore* i podizanje spomenika braniocima Beograda u blizini Kule Nebojše u Beogradu.

Sećanja na Prvi svetski rat u poslednje dve decenije možemo pratiti kroz pisanje o: obnovljenom sećanju na rušenje aviona kod Kragujevca 1915. godine, filmu *Sveti Georgije ubiva aždahu* i postavljanju bareljefa sa likovima srpskih i francuskih vojskovođa na „osmatračnicu“ u Pionirskom parku u Beogradu.

Komponujući tri teme – dve ratne i jednu posleratnu, autor je uspeo da prikaže Prvi svetski rat iz novog ugla. Iako deluje da je mogao da napiše tri knjige, njihovo spajanje u osi *uspeh (artiljerije) – neuspeh (evakuacije regruta) – sećanje (na rat, artiljeriju i regrute)* ima smisla pošto pokazuje opšte poznate obrasce sećanja. Naime, uvek se sećamo pobeda i uspeha, a poraze i neuspehe se trudimo da zaboravimo. Tako je kombinacija dobrog francuskog topa i srpskog vojnika, koji se u boju odlično snašao na tom

topu, donela uspeha srpskoj vojsci tokom balkanskih i Prvog svetskog rata i zbog toga je top postao uspešan narativ. Sa druge strane, neuspešna evakuacija regruta 1915. godine i odgovornost komandnog kadra za to je bio narativ poželjan da se zaboravi. Da bi se bolje sagledao odnos *uspeha* i *neuspeha* prikazano je *sećanje*, koje je autor spojio sa ratničkom, veteranskom, organizacijom koja je učestvovala u njegovom kreiranju.

Knjiga je zasnovana na opširnoj domaćoj i inostranoj literaturi, memoarskoj i arhivskoj građi. Obogaćena je fotografijama iz Muzeja grada Beograda i francuskog Vojnog arhiva u Parizu, što joj svakako daje posebnu vrednost.

Nenad Lajbenšperger

Srđan Božović, DIVIZIJA „PRINC EUGEN“, Narodni muzej Pančevo, Pančevo 2011, 273 str.

Iako je odigrala bitnu ulogu na jugoslovenskom ratištu u Drugom svetskom ratu, nemačka SS divizija „Princ Eugen“ donedavno nije privlačila značajniju pažnju jugoslovenske i srpske istoriografije. U Nemačkoj su do sada objavljene dve monografije posvećene ovoj diviziji. Prva se pojavila još 1978. godine, a autor je jedan od njenih bivših komandanata, Oto Kum (*Vorwärts, Prinz Eugen!*), dok je druga novijeg datuma (Thomas Casagrande, *Die Volksdeutsche SS-division „Prinz Eugen“*, Frankfurt 2003). Veoma značajan iskorak u istoriografskom istraživanju ove vojne formacije, sastavljene gotovo isključivo od jugoslovenskih državljana nemačke narodnosti, načinio je istoričar Srđan Božović, viši kustos Narodnog muzeja u Pančevu, objavivši prvu monografiju na srpskom jeziku o ovoj diviziji.

Božovićeva studija je koncipirana hronološki i podeljena je u pet celina: *Doseljavanje Nemaca u srednje Podunavlje u 18. i 19. veku* (9–28 str.), *Nemačka nacionalna zajednica u Kraljevini Jugoslaviji između dva svetska rata* (29–48), *Jugoslovenski Nemci u 1941. godini* (49–85), *Divizija „Princ Eugen“* (86–204) i *Sudbina Nemaca iz Jugoslavije posle Drugog svetskog rata* (205–232).

U prvom poglavlju autor je prikazao kolonizaciju Nemaca u srednje Podunavlje, koja je počela po zaključenju Požarevačkog mira 1718. godine za vreme cara Karla VI, nastavila se za vreme njegove kćerke carice Marije Terezije (1740–1780) i dobila svoj puni obim za vreme cara Josifa II (1780–1790) i njegovog naslednika Leopolda II (1790–1794). U nastavku autor je, u kratkim crtama, skicirao i život kolonizovanih Nemaca na navedenom prostoru od početka XIX veka do završetka Prvog svetskog rata.

Drugo poglavlje opisuje politički, ekonomski i kulturni život Podunavskih Švaba u novostvorenoj južnoslovenskoj državi, u kojoj su predstavljali veoma brojnu, ekonomski snažnu i uticajnu nacionalnu manjinu. Autor je obratio posebnu pažnju na ulogu organizacije *Kulturbund*, koja je posle pobede struje „obnovitelja“ potpuno nacifikovana što je dovelo do pojačanog uticaja i preovlađivanja ideologije nacionalsocijalizma među pripadnicima nemačke narodnosne grupe u Jugoslaviji. Ovakav razvoj događaja je u znatnoj meri doprineo svrstavanju folksdojčera u „petu kolonu“ za vreme napada Nemačke na Jugoslaviju aprila 1941. godine.

U trećoj celini opisano je izdajničko postupanje jugoslovenskih Nemaca za vreme kratkotrajnog Aprilskog rata, uspostavljanje folksdojčerskog vojno-policijskog sistema vlasti u Banatu i njihova